

Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és aktionsartjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról.

A magyar nyelvben az igekötők számának növekedése és rendszerük kiépülése valószínűleg összefüggésben áll az igeidők számának csökkenésével. A jelen munkában arra próbálunk választ találni, milyen kapcsolat van az igekötők és az aspektus- illetve aktionsartkifejezés között.

A történeti nyelvtanok, illetve az igekötők történetéről szóló munkák a magyar igekötőrendszer teljes kibontakozását a XV-XVI. századra teszik, ugyanakkor megjegyzik, hogy a legrégebbi igekötők, mint pl. a *meg-*, az *el-*, valószínűleg már az ősmagyar kor végén, vagy a korai ómagyar kor elejére, azaz már a X. században kialakultak (Bárcki - Benkő - Berrár 1967: 398, J. Soltész 1959, Benkő et. al. 1991: 434, Kiefer 1996: 266). Ha a magyar igekötők helyzetét összehasonlítjuk az egyes más (pl. német, szláv) nyelvekben meglévő állapottal az eredmény arról győz meg minket, hogy igekötőrendszerünk a fejlődésnek még csak korai stádiumában van. Ez a megállapítás több oldalról is alátámasztható. Emellett szól az a formai érv, hogy minden magyar igekötő elváló típusba tartozik (pl. *elolvas*, de jelen időben tagadás esetén: *nem olvassa el*, felszólító módban: *olvassa el!*, jövő időben, állításban: *el fogja olvasni*, tehát az igekötő elválik az igétől). Ezzel ellentétben a szláv nyelvekben, amelyekben az igekötők rendszere kiforrott és igen gazdag, nincs példa arra, hogy az igekötő bármilyen esetben elválna az igétől. A korai szláv (a IX. század második feléből, vagy a X. századból származó) nyelvemlékekben az igekötő és az ige mindig szerves egységben szerepel. Az igekötő és igéje a szláv nyelvekben nemcsak szemantikai, de megbonthatatlan formai egységet is alkot.¹ A német esetében már más a helyzet. Ebben az igekötők három csoportba sorolhatók, úgy mint: a) nem-elváló, b) elváló, c) változó: egyes esetekben elválik, más esetekben nem (ezek gyakran *Doppelentsprechungen* néven szerepelnek). Hadrovics igekötőrendszerünk kora kapcsán az ún. *tmesis* jelenséget (ige-igekötő elválása) is megemlíti a latinban, amely egyes archaikus íróknál előfordul, és arra vezethető vissza, hogy egyes határozói-igei összetételek esetében a határozói elemek tovább megőrizték önálló jelentésüket, és csak később tapadtak az igéhez (Hadrovics 1994: 88-89). Az olyan szóösszetételek, amelyeknél az alapszó ige, az előtag pedig határozószó vagy előljáró, gyakoriak voltak a latinban. Ezek nagy része a leánynyelvekben is megmaradt: *māle + dicere* → *māledicere* ol. *maledire* - *megátkoz*, *circum + dāre* → *circumdāre* ol. *circondare* - *bekerít, körülvesz*.

Azt, hogy a szláv igekötők a magyaroknál lényegesen korábbiak az is alátámasztja, hogy a magyarban jónéhány olyan szláv eredetű, szerkezetében igekötőt is tartalmazó deverbális főnév van, amelyet a magyar nyelv már mint önálló egységet vett át. Ilyenek pl. a következők: *izgága* < *iz- gaga, *abrak* < *ob-rokъ, *ábráz* < *ob-razъ, *póráz* < *po-vrazъ, *pribék* < *prě-běgъ, *zálog* < *za-logъ (Hadrovics 1976: 90). Ezek az adatok persze nem annyira a magyar igekötők szlávnál későbbi keletkezésének általános igazolásaként értelmezendők. A fenti szláv eredetű, szerkezetükben igekötőt is tartalmazó deverbális főnevek elsősorban az adott szavakra és forrásukra nézve bírnak bizonyító értékkel, tehát inkább úgy kell tekinteni ezeket, mint érdekes kiegészítő adalékot a magyar igekötő történetéhez, amely a magyar és a szláv igekötők fejlettségi foka közti különbséget illusztrálja az adott esetekben.

A magyar igeekötők² viszonylagos fiatalsága nemcsak formai, hanem szemantikai oldalról is alátámasztható. Az, hogy a magyar igeekötők többsége még ma is híven őrzi eredeti irány- vagy helyhatározói jelentését (pl. *ki- kimegy*, *be- bejön*, *le- lemegy*) arra mutat, hogy a szemantikai átértékelődés folyamata esetükben még nem zárult le teljesen.

Kiefer az igeekötők kialakulását olyan többfázisú grammatikalizációs folyamatként fogja fel, amely fonológiai változásokkal³ és szemantikai átértékelődéssel jár együtt. Ezt a grammatikalizációs folyamatot, valamint a szemantikai átértékelődés állomásait ő a következőképpen vázolja:

grammatikalizációs folyamat:

1) önálló szó ⇒ 2) kötött szintagma része ⇒ 3) összetétel része ⇒ 4) affixum

szemantikai átértékelődés:

1) határozói jelentés ⇒ 2) határozói és akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentés ⇒ 3) akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentés

(Kiefer 1996: 266-267)

A fenti szemantikai átértékelődésre vonatkozó elképzelést úgy módosítottuk, hogy a 2. és a 3. pontot összevontuk. Ez ugyanis, véleményünk szerint, jobban megfelel a magyarban érvényes viszonyoknak, mivel sok magyar igeekötő akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentése mellett (a magyarban a kettő gyakran egybeesik pl. *fellobban* - ingresszivitás + befejezettség vö. Jászó 1994: 203) még határozói jelentését is őrzi. Kiefer rendszerében ezek besorolását (egyszerre tartoznának a 2. és a 3. pontba) ebben az esetben némileg problematikusnak éreztük.

Általános vélemény szerint a magyarban csak egy, a *meg-* igeekötő jutott el a szemantikai átértékelődés teljes, esetünkben 3. ponttal jelölt fokozatához. A *meg-* igeekötő eredeti irányhatározói jelentését szinte már teljesen elveszítette⁴ és transzparenssé vált. Szerepe jelenleg csak a cselekvés vagy történés befejezettségének a jelölésére korlátozódik. Láthatóan ilyen irányba tart az *el-* :*elmond*, *elolvas*, *elhisz*, *elfog*, ugyanakkor ennél az igeekötőnél egyes esetekben (főként amennyiben mozgásigékkel kapcsolódik) még az irányhatározói jelentés is tisztán érződik: *elme*, *elfut*, *elszáll*. Véleményünk szerint a *meg-* igeekötőn kívül a 3. pontba tartozóként említhető még az *agyon-* is, amely szintén elveszítette eredeti irányhatározói jelentését. Ez a prefixoid mára már szinte transzparenssé vált, és sok esetben csak a cselekvés befejezettségét jelöli: *agyonüt*, *agyonkínoz*, *agyongyötör*, *agyonbabusgat* de gazdagíthatja az alapigét sajátos jelentéstartalommal is: *agyonhallgat*, *agyonbeszél*. Czárneckinél ezek az igék többnyire deterioratívként, (vagy amennyiben az alany halálához vezetnek) moritívként szerepelnek (Czárnecki 1998: 109).

A legtöbb magyar igeekötő azonban csak a 2. pontig jutott el a szemantikai átértékelődés hosszantartó folyamatában.⁵ Ilyenek például a *ki-* és a *be-*, amelyek őrzik ugyan eredeti irányhatározói jelentésüket, egyszersmind azonban más funkciójuk is van: a cselekvés befejezett-

ségét jelölik: *bemegy*, *kimegy*, *kibetűz*, *kibélel*, *kimeszel* (a *meg-*, a *be-*, és a *ki-* jelentésszerkezetének változásáról vö. Kiefer 1991: 344-345).

Hadrovics szintén megjegyzi, hogy az igeekötőnek a magyarban az irányjelölésen kívül több más funkciója is lehet: "az igeekötő...a cselekvésnek befejezett és egyedi, egy konkrét alkalomra

vonatkozó jelentést is ad, ami tárgyias igéknél szorosan összefügg a határozott névelő, vagy a mutató névmás használatával."⁶ Ezzel kapcsolatban Hadrovics egy olyan tendenciára hívja fel a figyelmet, hogy míg az igekötős ige az egyes, konkrét cselekvést írja le, addig az igekötő nélküli (szimplex) ige többnyire az általános cselekvés megnevezésére szolgál (Hadrovics 1994: 89). Mindez teljes mértékben egybevág az igekötő aspektusjelölő funkciójáról fentebb elmondottakkal.⁷

Megfigyelhető, hogy míg a *meg-* úgy tűnik elérte a szemantikai átértékelődés folyamatának végpontját (azaz lexikailag tulajdonképpen "kiüresedett"), addig az *agyon-* a cselekvés túlzott mértékét is jelölheti pl. az *agyonhallgat*, *agyonbeszél* igék esetében. Ez a prefixoid tehát jelentésmódosító szereppel is bír, azaz a cselekvés túlzott mértékének kifejezése következtében ebben az esetben egy olyan akcióminőséggel van dolgunk, amely a rezultatív aktionsart-csoport egyik altípusának (deterioratív) tekinthető.

Általánosan elmondható, hogy a grammatikalizációs folyamatban igekötőink nem jutottak el a fejlődés végső fokára (nem váltak affixumokká). Ez megítélésükre is hatással volt. A róluk szóló, a grammatikai irodalomban létező sokféle felfogás végső soron arra vezethető vissza, hogy grammatikusaink eltérően ítélték meg ezen elemek grammatikalizáltságának fejlettségi fokát: az irányjelölő igekötős igéket például egyesek az ige és a határozói elem laza kapcsolatának (Simonyi Zsigmond, Bárczi Géza, Pais Dezső), mások összetételnek (J. Soltész Katalin), megint mások pedig ennél is szorosabb kapcsolatnak tartják (Balassa János) (erről részletesen I. Szili 1985, 1995).

Wacha a magyar igekötőkről szintén úgy nyilatkozik, hogy azok "máig sem váltak általános aspektusmorfémává" (Wacha 1994: 17). Ahhoz, hogy ez megtörténjék több feltételnek is teljesülnie kéne. Az egyik legfontosabb ilyen feltétel, hogy az ige és az igekötő ne legyen egymástól elválasztható, hanem - mintegy "szláv mintára" - egymással teljes egységet alkosson. (Tudjuk azonban, hogy bizonyos esetekben éppen az igekötőnek az igétől való elválása szolgál eszközként bizonyos aspektusjelentések kifejezésére. Gondolunk itt a folyamatosságra, amelyet gyakran az igekötő hangsúlyos hátravetése eredményez. A folyamatosság kifejezésének ez az eszköze azonban nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben (pl. Jókai Kódex, Érdy Kódex) még nem jelöl folyamatosságot az, ha az igekötő az igéhez képest posztpozícióban szerepel (Wacha 1994: 17). Az igekötők klitizálódásához persze szükséges lenne a hangsúlyozási szabályok megváltozása is. Kiefer megjegyzi, hogy a magyar nyelv semmi jelét sem mutatja egy ilyen folyamatnak (Kiefer 1996: 267).⁸

Bár olyan tendenciát, amely az igekötő klitizálódásának irányába mutatna nem tapasztalunk, megfigyelhető azonban az igekötők körének fokozatos bővülése, használatuk nagyarányú terjedése. Ezzel a Fülei-Szántó által *kreatív használatnak* nevezett jelenséggel (Fülei-Szántó 1989: 310) nemcsak a szubkultúrában⁹ vagy a szépirodalomban találkozhatunk, de a sajtónyelv, illetve a "köznapis politikai zsargon" is számos ilyen példával szolgál. Egyre gyakrabban olvassuk

az újságban, halljuk a nyilatkozatokban, vagy egyéb más alkalmakkor, hogy: **a)** *a miniszterelnököt *megvezették (félrevezették), az összegből a felsorolt intézmények *megfinanszírozhatják a vizsgálat költségeit, a pályázatra benyújtott projekteket *megversenyeztetik, *imádkozzuk meg az újonnan kereszteltek, a javaslatot nem fogják *megtámogatni (támogatni); b)* *a pályaudvaron még *le tudták fogadni (tudták fogadni) a vonatokat, a sztrájk előtti napon még minden vonat a menetrend szerint *leközlekedett (közlekedett), ezt én már minden sajtóorgánumnak *lenyilatkoztam (nyilatkoztam erről a kérdéstről), a diák ebben a hónapban szeretné *lehiányozni a összes óráját, a diákok már mind*

**lefeleltek, május 10-ig az összes kutyát *le kell oltatni, a miniszterelnök sorra *leiskolázta (tkp. tudásával megszegényítette) az ellenzéki képviselőket, már az összes jelöltet *lepályáztatták, a dobos pontosan *lekövette a teljes ritmust, a szüreten már mind *lefogytak (elfogytak) a muskotályos fajták; c) az értesítés után időbe telt, amíg a tűzoltók *beriadtak (tkp. akcióba léptek), a célszemély *begyanúsítása után hamar megtörtént az előállítás, a gyermekeket most *bekereszteljük a katolikus hitre, az elkövetőt *beazonosították, majd őrizetbe vették;* míg az olyasfajta alakok, mint a **felvállal, *kihangsúlyoz, *bebiztosít, *lebonyolít*, amelyek használata a jelenleg érvényes nyelvtani szabályok szerint tulajdonképpen helytelen, mára szinte általánossá váltak, ezeket bizonyos kontextusokban az átlagos magyar beszélő már egyáltalán nem tartja helytelennek. Külön figyelmet érdemel a *lebonyolít* ige, amelynél a *le-* igekötő lexikai jelentést hordoz (*lebonyolít* = elintéz, de *bonyolít* = bonyolultabbá tesz) - ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy létezik *bonyolítói szószedet* is!¹⁰

Az igekötők használatával kapcsolatban Bokor három főbb hibatípust említ: a fölösleges használatot, az igekötők felcserélését, és ezek elhagyását (vö. Jászó 1994: 229). E három típus közül úgy tűnik az első és a második fordul elő a leggyakrabban. Ez lehet az oka az olyasfajta formák létrejöttének mint pl. a *felvállal* a *vállal* illetve a *megvezet* a *félrevezet* helyett. Ennek a tendenciának azonban csak egyik oka a magyart az idegen nyelvek (leginkább a német) felől ért hatás,¹¹ amelyre Hadrovics egyik, fentebb már hivatkozott cikkében felhívja a figyelmet (Hadrovics 1994: 88-98). A fent említett jelenségről szólva azt is hangsúlyoznunk szükséges, hogy annak egyes megjelenési formái nem másnak, mint a jelenleg - sajnos - nemcsak, hogy általánosan erősödni, de egyenesen eluralkodni látszó nyelvi igénytelenségnek, inkompetenciának tudhatók be. Valóban elképesztő a napjainkban nyilvános fórumokon megszólaló önjelölt, egyfajta politikai- illetve médiaelit sztárszerepben tetszelgő réteg nyelvi képzetlensége, "tudattalansága."

- A nyelvnek társadalmunkban betöltött bonyolult szerepére, a nyelvi változás, illetve a nyelv napjainkban tapasztalható eldurvulásának, egyes nyelvi kifejezések devalválódásának problémájára nemrégiben többen is felhívták a figyelmet (Bańcerowski 2000: 9-23, Kiss 1995, Nyomárkay 2001: 167-175).

Az említett tendencia másik ösztönzője véleményünk szerint azonban nem annyira a nyelvi kompetencia hiányával, mint inkább az igekötők aspektusjelölő szerepével, ennek a szerepnek az erősödésével van kapcsolatban. Ilyenkor az történik, hogy a beszélő, bár tudatában van annak, hogy az alapige az igekötős ígéhez hasonló tartalmat hordoz, de mintegy "kevésnek érezve" az alapigét, igekötővel látja el azt. A beszélő tudatában az igekötős ige konkrétabb és jobban utal a

cselekvés befejezettségére: *(be)pótol, (el)intéz, (le)szerződik, (le)láttamoz*. Nem egészen erről van azonban szó az olyan esetekben, amelyekben az ige idegen (pl. latin) eredetű szó: *(ki)exhumál, (le)degradál*. Ezek a szavak szerkezetükben ugyanis már tartalmazznak egy határozói jelentésű elemet: *ex | humál, de | gradál*, amelyet az anyanyelvű beszélő az idegen nyelv, - adott esetben a latin - ismeretének hiányában nem képes értelmezni, s így az igekötőt tulajdonképpen megismétli (Erről bővebben, irodalmi példákkal is illusztrálva l. Hadrovics 1984: 95-96).

A mai magyar nyelvben, a már meglévők mellett (vö. Pátrovics 2001: 80-81), véleményünk szerint jelenleg több akcióminőség is "formálódik". Így például a disztributív (a több alannyal vagy tárggyal ismétlődő történeteket vagy cselekvéseket kifejező) akcióminőség kialakulásának irányába mutatnak az alábbi formációk: *a vonatokat még *le tudták fogadni, a vonatok mind *leközlekedtek, minden sajtóorgánumnak *lenyilatkoztam, most szeretném *lehiányozni az*

*óráimat, a kutyákat záros határidőn belül *le kell oltatni, a gyűlésre Budapestről érkező küldötteket leelőszobázták.* Ez tehát tulajdonképpen a fentebb **b**-vel jelölt csoport igéit fedi. Érdemes megfigyelni, hogy a disztributív jelentés indikátoraként gyakran jelenik meg a többes számban álló tárgy, valamint a *minden, összes, mind, sorra, teljes* szavak.

Augmentatív jelentést (ezen igék esetében az eredmény teljes elérésére, vagy az esemény kezdő fázisára helyeződik a hangsúly) hordoznak az alábbi igeformák, (melyek közül a legtöbb szleng-izű kifejezés): *éjfélíg *szétizgultam/*szétaggódtam magam, *széthízta a fejét, *szétitta magát/ az agyát, Marcsi a bulin *széthányta magát, Szilvi már tisztára *szétkábitózta az agyát, a srác teljesen *szét fog zuhanni, ha ezt megtudja.* (Az ilyen igék mellett, az augmentatív jelentés indikátoraként gyakorta megjelennek a *teljesen, egészen* szavak, a köznyelben valamint a szlengben pedig ezeknek feleltethetők meg pl. a *tisztára, tökre, csontra, pik-pakra, kajakra* kifejezések.

Pillanatnyilag (általában spontán) jelentkező és behatárolt, vagy igen rövid ideig tartó (szemelfaktív ill. delimitatív), cselekvésmódot jelölnek a következő igék: *tegnap *befájt a gyomrom, a műszer bejelzett, még beköszönök neki, *beféltem a vizsga előtt, Kriszta este sokat ivott és *behányt (tkp. elhányta magát, hányt egyet), olyat *beszóltam neki, hogy csak na, *becsápoltam egyet az énekes csajnak a koncerten, *bepancsoltam neki egyet.* A *be-* igekötő sokszor ingresszív vagy iniciatív-rezultatív jelentést is kifejezhet: *állatira bejiedt, ahogy meglátta a lányt tökre becsillant a szeme, ennek tisztára *behányt az agya (teljesen elborult/ megzavarodott az elméje), tisztára *beizgult, ahogy meghallotta, begyulladt (tkp. megijedt), tisztára *beparázott, bepörcent, bedilizett, bekattant,¹² benyomott.* A delimitatív igék mellett pl. az *egy ideig, egy kicsit* határozós szerkezetek jelenhetnek meg indikátorként, míg az ingresszív igéknek az a jellemző jegye, hogy jelentésük általában leírható a "v.mit (el)kezd csinálni" szerkezettel, pl. *begyulladt* = félni kezdett.

Mivel az új tendenciák először az ún. kreatív nyelvhasználatban jelennek meg és sokszor csak a köznyelv alsóbb rétegeiben, pl. a fiatalok szlenggel tarkított beszédjében érhetők tetten, példánk jelentős része nem teljes stílusértékű, többségük szleng kifejezés. Azt is el kell mondani, hogy a fent idézett formák létrejöttében az analógia is komoly szerepet játszik. Az analógiás hatás ebben az esetben úgy értendő, hogy a fenti igei csoportokhoz felépítésében: [x /meg-, le-, szét-/

igekötő + alapige], valamint az aktionsart jelentést tekintve azonos igék léteztek/léteznek az irodalmi nyelvben is, amelyeknek mintájára aztán ugyanazok az igekötők, az adott jelentést generálva, más igékhez is kapcsolódtak/nak. A disztributív jelentésű igék (és evvel egyben a disztributív aktionsart) kifejlődésének és terjedésének alapjául szolgálhattak például az alábbi szerkezetek: *letisztáz (minden oldalt), lemásol (minden oldalt), leparolázik/lekezel (minden jelenlévővel), lehangy (mindenkit a versenyben), leveti/lehányja magáról (az összes ruháját).* Az augmentatív aktionsart kialakulásának alapját az alábbi formációk vethették meg: *szétrobbant, szétbont, szétveri (a berendezést), szétzúzza (az ellenállást), széthányja (a ruhákat a szobában), széthordja (a homokot a szél), szétrágja (a kedvenc játékát).* Az iniciatív-rezultatív aktionsart létrejöttét pedig a következő igék segítik: *beindul* (később átvitt értelemben is vö. a "totális beindulás" ma már az *oltári buli* szinonimájaként funkcionál), *berúg, beszív, becsíp, beránt, bevizel, becsinál, beüt* (később átvitt értelemben is pl. szerencsétlenség), *bemond, beakaszt, betör, bever, bezúz.* A delimitatív, illetve szemelfaktív aktionsart terjedését elősegítő-támogató szerkezetekre is akad példa: *bevillan (az emlékezetébe), bepillant (a szobába), befütytyent az ablakon.* Megfigyelhető, hogy sok esetben (pl. az utóbbi példánál) szemantikáját tekintve már maga a

szimplex ige az adott (a jelen esetben pl. szemelfaktív) jelentés hordozója, s az igekötő csupán mintegy irányhatározói szerepben, és/vagy az ige alapjelentését támogatva jelenik meg. Az analógia eredményeként aztán az adott igekötő olyan igékkel is kapcsolódik (az adott pl. mozzanatos jelentéstartalommal gazdagítva őket), amelyek önmagukban eredetileg nem hordoznak ilyen jelentést (vö. **befél*, **behány*, **bepancsol*, **becsápol*, **beszól* stb.) Az igekötő tehát mintegy "magára véve" pl. a mozzanatos jelentés kifejezésének szerepét, annak hordozójává válik. Ez az a momentum (amennyiben ez a szerep rendszeressé válik), amelyben megmutatkozik, ahol "tetten érhető" az új aktionsart kifejlődésének tendenciája.

Végezetül még egy dolgról szólnék, amelyről nem szabad elfeledkeznünk. A szomszédos idegen nyelvek hatása a magyarra, - amelyről fentebb már volt szó - nemcsak egyes konkrét szavak esetében mutatkozik meg. A magyar környezetében lévő idegen nyelvek (mindenekelőtt a szláv nyelvek) hatással lehettek a magyarra¹³ az aspektuskifejezés morfológiai eszközeit illetően is. Az areális nyelvi hatásoknak (a szláv szubsztrátumnak és adsztrátumnak l. Zoltán 1996: 641-646) szerepe lehetett a magyar igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében, amire az igeidőrendszer fokozatos leépülése, és a *-t(t)* jeles múlt perfektiváló funkciójának eltűnése után nyílt lehetőség. A más (idegen) nyelveknek a magyarra gyakorolt hatásáról Hadrovics László így ír: "Nyelvünket ugyanis e területen [az igekötők kifejlődésének és használatának területén (megj. tőlem)] is nagy hatás érte két olyan nyelv részéről, amelyekben a fogalomalkotás s ezzel együtt a szókincsgyarapítás folyamata jóval előttünk járt és amelyekben az igekötők sokkal szorosabban kapcsolódnak az igékhez, mint a magyarban, s ez a két nyelv a latin és a német: a latinnak természetesen nemcsak klasszikus változata, hanem az a beszélt és írott latin, amely a művelt magyarságnak a múlt század közepéig jóformán második anyanyelve volt" (Hadrovics 1984: 90). D. Mátaai Mária szintén felhívja a figyelmet a magyar nyelvet az idegen nyelvek részéről ért hatásra: "Az idegen nyelvek közül a szláv, a német és a latin gyakorolhatott bizonyos hatást igekötő rendszerünk fejlődésére, de nem annyira az egyes igekötők keletkezésében, mint inkább az igekötők használatának kiterjedésében játszhattak közre" (in: Benkő 1991: 440).

Vitathatatlan, hogy az idegen (mindenekelőtt a szláv) nyelvek nem a magyar igekötők keletkezésére, hanem, - ahogy D. Mátaai Mária állítja - sokkal inkább használatuk egyre szélesebb körű terjedésére lehettek/ voltak(?) bizonyos hatással. Mindazonáltal be kell látnunk, hogy ezek az akár jogosan "kinyilatkoztatásszerűnek" is nevezhető állítások igazolásra szorulnak, ami másrésztől azonban korántsem egyszerű dolog. Amennyiben ugyanis az egyes szavakat, és azok eredetét vesszük figyelembe (azaz mintegy "szó szinten" vizsgálódunk), akkor könnyen érhet bennünket az a vád, hogy az ilyesfajta adatok, csakis az adott szavakra és azok forrására vonatkoznak, ergo: nem igazolnak semmiféle rendszerértékű hatást, illetve tendenciát. Maradna tehát a "tisztán" areális szempontok értékelése és az egyes finnugor nyelvek ebből a szempontból történő számbavétele. Mi itt most csupán a finn és az észti nyelv jelenlegi állapotára utalunk, mivel véleményünk szerint bizonyos hatások - mégha nem is bírnak csaknem megingathatatlan (az angolban ún. *hard evidence*-nek titulált) bizonyító erővel - ennek alapján is valószínűsíthetők/ beláthatók.

Sem a finnben, sem az észtben *nincs igekötő*. Jóllehet van ezekben a nyelvekben néhány olyan határozószó, amely szoros értelmi kapcsolatot alkot az igével, - anélkül, hogy ezeket igazi igekötőknek lehetne tekinteni. Ennek illusztrálására álljon itt most néhány finn példa: *juosta ulos* - 'kiszalad', *ottaa vastaan* - 'elfogad'. Egyes észti nyelvtanok és nyelvkönyvek azonban ezeket a határozókat igekötőként tartják számon (Ariste 1981, Palmeos 1982, Kippasto - Nagy 1995). Azt,

hogy ezek mégis inkább határozószóknak, semmint igekötőnek tekintendők, és nem grammatikalizáltak alátámasztani látszik az, hogy nem klitizálódtak, (az az ortográfiai tény is erre mutat, hogy az igekötős igék két tagját minden esetben külön írjuk), az ige és az igekötő közé pedig más mondatrészek is ékelődhetnek. Ezek a határozók utalhatnak a történés/ cselekvés befejezett voltára, legtöbbször azonban a cselekvés irányát is jelölik, amit az alábbi példák szemléltetnek: *János on sisse astunud* (János **belépett**), *Ta on juba akna lahti teinud* (Ő már **kinyitotta** az ablakot).

Bár a finn és az észti nyelv rendelkezik bizonyos eszközökkel az aspektusjelentések kifejezésére, ezek azonban semmiképpen sem alkotnak olyan rendszert, mint amilyent a szláv nyelvekben találunk. Az aspektus kifejezésében főként az igeidők (amelyek viszont a magyarban jelentős mértékben egyszerűsödtek) és a lexikális eszközök játszanak szerepet, ugyanakkor a finn vagy az észti számos esetben indifferens az aspektussal szemben (erre orosz-magyar vonatkozásban is találunk példát vö. Jászay 1993: 66-67). A két nyelv esetében sem szláv értelemben vett igei szemléletpárok meglétéről, sem pedig igekötőkről nem beszélhetünk (vö. Pátrovics 2000/a: 78).

Ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy sem a finn sem az észti esetében nem beszélhetünk olyan direkt és átható szláv nyelvi hatásról, mint a magyar nyelv esetében (nem beszélve az igeidők jelentős mérvű leépüléséről - ami sem a finnben sem pedig az észti nyelvben nem történt meg), akkor az extralingvális (a jelen esetben történelmi-kulturális) faktorokat is figyelembe véve eléggé kézenfekvőnek, hovatovább megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a szláv (és a már említett más) nyelveknek igenis lehetett szerepük a magyar igekötőhasználat szélesedésében és az igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében. Az persze megint más (és mégis a fentiekkel szorosan összefüggő) kérdés, hogy az igekötők aspektusjelölő szerepe igazán csak az igeidők leépülése után bontakozott/bontakozhatott ki.

A fent elmondottakkal kapcsolatban az idő kérdése is felmerül, amelyre azonban beláthatóan nem adható évszámokban kifejezett válasz. Annyi azonban elmondható, hogy az idegen nyelvi (főként a szláv és a latin) hatás már igen korán jelentkezhetett és ennek kibontakozása, illetve felerősödése valószínűsíthetően a korai ómagyar korra tehető, mikor is az igekötők kategóriája egyre markánsabbá válik (vö. D. Mátyai 1992: 395). A német hatás értelemszerűen később válhatott/vált erősen meghatározóvá térségünkben, míg az igen korán indult latin hatás, a latin nemzetközi szerepének térvesztésével a múlt században már "lecsengett". A jelenleg regisztrálható, újabb formációk létrejötte mögött azonban, azt hiszem nem kell semmiféle idegen nyelvi hatást gyanítanunk. Ezek a formációk belső képzések, azaz minden valószínűség szerint teljes mértékben belső fejlődés eredményei. Mindezek teljesen egybevágnak az alábbi megállapítással: "...a német és a szláv nyelvek közé ékelődött magyar nyelv az aspektus morfológiai kifejezhetősége és így az aspektus szintaktikai kompozicionalitása szempontjából is a német és a szláv nyelvek között helyezkedik el" (Kiefer 1996: 265) Hasonló véleménnyel találkozhatunk Comrie-nál is (Comrie 1976: 142).

MEGJEGYZÉSEK

1 Az igekötő és az ige szemantikai egységének gondolata a magyarban is régtől fogva megtalálható. Erre mutat az, hogy az igekötőt és az igét első nyelvtaníróink pl. Nagy György, Sylvester János is következetesen "elválhatatlannak" mondják. Az, hogy a kettőt egymástól mégis gyakran külön írják csak látszólagos ellentmondás, aminek az írásmód

bizonytalansága lehet a magyarázata. Ez utóbbihoz valószínűleg hozzájárult az is, hogy bizonyos helyzetekben a magyar igekötő - amint az köztudott - formailag elválik az igétől (Szili 1985: 17, J. Soltész 1959: 9-10).

2 Létezik olyan vélemény, melyszerint a magyarban nem indokolt igekötőkről beszélni. Kiefer például a magyar igekötőket nem prefixumoknak, csak az ige elé helyezett partikuláknak tartja, mivel azok nem klitizálódtak (Kiefer 1996: 267).

3 A fonológiai változások alatt azt kell érteni, hogy az alapszó hangteste redukálódik (egy része lekopik) és legtöbbször minőségileg is átalakul. Jól megfigyelhető ez legrégebbi igekötőink: a *meg-*, *le-*, *fel-*, *ki-*, *be-*, *el-* példáján. Ezek eredetileg lativusi ragos határozók voltak: *meg-* < *mögé*, *le-* < *levé*, *fel-* < *felé*, *el-* < *elé*, *ki-* < *kivé*, melyeknek alakja jelentősen megrövidült (Bárcki - Benkő - Berrár 1967: 397, Benkő 1991: 435-437).

4 A *meg-* igekötőnek már csak néhány ige mellett van meg az eredeti irányhatározói jelentése pl. *megjön* 'visszajön'. Ezek azonban elszigetelt esetnek tekinthetők (Bárcki - Benkő - Berrár 1967: 398).

5 Az a tény, hogy más nyelvekben több kiüresedett jelentésű igekötőt találunk mint a magyarban szintén arra mutat, hogy a magyar igekötők rendszere viszonylag fiatal. Ezen nyelvek esetében ugyanis valószínűleg sokkal előbb megindult az igekötők transzparenszé válásához vezető szemantikai áttértékelődés folyamata.

6 Az ige aspektusa és az igei bővítmény határozottsága közötti kapcsolatot szláv és germán vonatkozásban mi is megvizsgáltuk (Pátrovics 2000/a:127-147, 2000/b: 69-86). Wacha megjegyzi, hogy a határozottság és az aspektus összefüggése a magyarban "újabb keletű" (Wacha 1994: 17). - Valószínűleg ez lehet a helyzet a finnben is.

7 A folyamatos - befejezett oppozíciót a magyarban azonban nem lehet leírni *csak* az igekötő jelenlétének, illetve hiányának szembenállásaként. - Míg például folyamatos aspektusértékűek a '*Csinálta a felhajtást*, '*Főzte a halászlét*,

'Hozta a tányért, '*Forralta a vizet* vagy az *Éppen vizet forralt* mondatok, s a tárgyat, illetve kitett tárgyat nem tartalmazó, esetleg csak puszta igéből, állítmányból álló *Főzött*, *Javában főzött*, *Éppen főzött*, továbbá a *Csinálta*, *forralta*, *főzte* mondatok is folyamatos aspektusértékűek, a *Csinált egy ládikót*, *Főzött egy kondér halászlét*, *Forralt egy kis vizet* mondategységek már nem folyamatos aspektusértékűek, s nem folyamatos aspektusértékű a fókuszban (nyomatékos, kirekesztő) alanyt tartalmazó mondatok többsége sem: *Ezt ő csinálta*. *Ezt Éva főzte*. *Pista hozta*.

8 Wacha Balázs hívta fel figyelmemet arra a véleményre, melyszerint az igekötő, az igetövet megelőző pozícióban valószínűleg még a középmagyar korban sem feltétlenül alkotott "egy szólamot" az igetővel. Az igekötő fókuszba kerülése hozzájárulhatott perfektiváló szerepének kifejlődéséhez, illetve stabilizálódásához, amit talán az is alátámaszt, hogy egyéb mondatrészek fókuszba kerülése is megingathatja a magyar mondat folyamatos aspektusértékét - még ha ennek oka valóban csak a mondat aktuális tagolása (vö. Bende-Farkas 1994: 140-167, Péter 1991: 527-530).

9 Kis Tamás hoz példákat az igekötők használatára a magyar szleng kutatásáról szóló munkájában. Dolgozatában az *el/kivakarodik*, *el/kitakarodik* (*el/kimegy*), *elsöpör* (*elszalad*), *elkotródik* (*elme*gy), *lekopik* (*eltűnik*) alakokat említi. Az igekötők a fenti példákban aspektus- és irányjelölő funkcióban szerepelnek (Kiss 1997: 269).

10 Az említett problémára Jászay László hívta fel figyelmemet.

11 Ennek a hatásnak egyik igen szemléletes példája a *lereagál* ige, amely nyilvánvalóan a német *abreagieren* hatására jelent meg nyelvünkben. Ugyanakkor szép számmal vannak olyan deverbális főneveink is, amelyek szintén német hatásra alakultak. Ilyen pl. a *meghajtás* szavunk, amely "pályafutását" németből szószerint fordított (vö. n. *Antrieb*) műszaki szakszóként kezdte, használata azonban mára meglehetősen széles körűvé vált (Hadrovics 1994: 88).

12 A *bekattan* (megbolondul) /a szlengben létezik még a *megborul* is hasonló jelentésben/ ige eredetét, csakúgy mint a *bekavar* (bonyodalmat, kellemetlenséget okoz másoknak, keresztülhúzza v.ki számítását) illetve a *megvezet* (kellemetlen, megalázó helyzetbe hoz, elbánik kitől v.kivel) igékét, - úgy tűnik -a katonai szlengben kell keresnünk (vö. Kis 1992: 28, 199)

13 Természetesen nemcsak a szláv nyelvek voltak hatással a magyarra, a magyar is hatott néhány szomszédos szláv nyelvre (pl. a szlovákra). Ez a hatás azonban nem merült ki csupán a szavak átvételében, hanem az alaktant, a szóképzést is érintette. Gregor elmondja, hogy az olyan, szlovákban előforduló nyelvjárási alakok létrejöttét mint a: *preč darovat'*, *preč venovat'*, *preč vymyt' preč vykúrit'*, *hore dat'*, *hore slúžit'*, *vjedno zvolat'* a magyar *elajándékoz*, *elmos*, régi: *elkimos*, *kiég*, régi: *elkiég*, *felad*, *felszolgál*, *egybehív* igekötős minták segítették elő. Az igekötő elválására a szlovákban olyan nyelvjárási példát hoz Gömör megyéből, amelyben eldöntendő kérdésnél a szlovák igekötő magyar mintára önmagában szerepel: *Už viletela kura s košíka? - Vi. - (Kirepült a tyúk a kosárból? - Ki)*. Az irodalmi nyelvben polgárjogot azonban csak a *tajst' - taíst'* (*elmegy*, *odamegy* - *ta = el-, oda-, meg-*) nyert, amely szintén a magyar nyelv hatására vezethető vissza (Gregor 1993: 22-23).

SZAKIRODALOM

Ariste, Paul 1981. Eesti keele grammatika II. Morfológia. Arv-ja asesõna. TRÜ, Tartu.

Bañcerowski, Janusz 2000. Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések - kihívások és lehetőségek. In: Egyetemi fonetikai füzetek 27. Budapest.

Bárczi, Géza - Benkő, Loránd - Berrár, Jolán 1967. A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bende-Farkas, Ágnes 1994. Aspect and word order in Hungarian. In: Papers in the theory grammar. Bánréti Z. (szerk.) Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest.

Benkő, Loránd (főszerk.) et. al. 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Comrie, Bernard 1976. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge University Press, Cambridge.

Czarnecki, Tomasz 1998. Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

D. Mátai, Mária 1992. A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. In: Magyar Nyelv LXXXVIII. évf. /4.

Fülei-Szántó, Endre 1989. Gondolatok a magyar igekötők státuszáról. In: Magyar Nyelv 85.

- Gregor, Ferenc 1993. A szlovák nyelv magyar elemeiből. Mutatványfüzet. Budapest.
- Hadrovics, László 1976. Das System der Verbalpräfixe im Slavischen und Ungarischen. In: Die Welt der Slaven XXI/1.
- Hadrovics, László 1994. Igekötéink és a fordítás hűsége. In: Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Hadrovics László válogatott írásaiból. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jászay, László 1993. Lekciji po glagol'nomu vidu. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jászó Anna (szerk.) 1994. A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Budapest.
- J. Soltész, Katalin 1959. Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Kiefer, Ferenc 1991. Diakronia a szinkroniában. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Hajdú Mihály - Kiss Jenő (szerk.) Budapest.
- Kiefer, Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. In: Magyar Nyelv 92.
- Kippasto, Anu - Nagy, Judit 1995. Észtlénykönyv. Bíbor kiadó, Miskolc.
- Kis, Tamás 1992. Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Kis, Tamás 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: A szlengkutatás útjai és lehetőségei. Szerk. Kiss Tamás. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kiss, Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Budapest.
- Nyomárkay, István 2001. Małe języki u progu Unii Europejskiej. In: Hungaro Slavica 2. Studia in honorem Iani Bańczerowski. Nyomárkay István (szerk.), Budapest.
- Palmeos, Paula 1982. Eesti keele grammatika II. Neljas vihik Kaassõna. TRÜ, Tartu.
- Pátrovics, Péter 2000/a. Aspektus a lengyel, a német és a magyar nyelvben. A lengyel aspektus-jelentések német és magyar funkcionális megfelelői. Bölcsészdoktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Pátrovics, Péter 2000/b. Aspektualität - Kasus - Referentialität - Temporalität. Ihre Relation im Deutschen und in den slawischen Sprachen. In: Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Pátrovics, Péter 2001. Aspektuspárhuzamok és akcióminőségek a lengyel és a magyar nyelvben.

In: Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra - párhuzamok és kapcsolatok. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére. Nagy László Kálmán (szerk.) Debreceni Egyetem, Szlavisztikai Intézet, Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszék, Debrecen.

Péter, Mihály 1991. Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest.

Szili, Katalin 1985. Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. Budapest.

Wacha, Balázs 1994. A folyamatos szemlélet a magyarban. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.

Zoltán, András 1996. A magyar-szláv érintkezések kezdetei és fázisai. In: Életünk 6-7. Szombathely.

Pátrovics Péter

Pátrovics, Péter: **Some thoughts about the origin of Hungarian verbal prefixes and the development of their aspectual and aktionsart-indicating function.** This paper is a chapter from the forthcoming PhD dissertation "The history and typology of aspect" (Péter Pátrovics, Az aspektus története és tipológiája. A lengyel aspektusjelentések német és magyar funkcionális megfelelői. Asteriskos). It is a study that provides an overview of how did some of the Hungarian adverbs develop into verbal prefixes from the earliest times. The author also pays attention to the connection between the simplification of the Hungarian tense system and the development of the Hungarian verbal prefixes able to express aspectual meanings. The last section of the paper shows the latest tendencies in the Hungarian verb-formation including some non-standard forms and discusses the intricate question of areal influences.

In: Magyar Nyelvőr 126. évf. 2002/4. 481-489.